

דבר העורכים

אנו גאים ושמחים להביא לפניכם את גיליון מספר 10 של גילוי דעת. זה כחמש שנים שכתב העת מתפרסם בחסות מכללת סמינר הקיבוצים והוצאת הקיבוץ המאוחד, במטרה לשמש במה רבת-חומית משמעותית בחקר החינוך, החברה והתרבות. אנו תקווה שכתב העת תפס זה מכבר את מקומו כאכסניה אקדמית מוכרת לחוקרים ולחוקרות, ושהוא מקור עניין גם לקהל רחב יותר.

בגיליון זה עובר כחוט השני העימות בין פרקטיקות, נרטיבים וערכים פוליטיים ותרבותיים מנוגדים. הוא בא לידי ביטוי במאבק על השימוש בשפה, על מכוונותה של ספרות הילדים והנוער, על אופייה של מערכת החינוך ובייחוד על תוכניהם של ספרי הלימוד המשמשים בה. בבסיס עימות זה נמצא מאבק בין נרטיבים וזיכרונות עבר סותרים ואף מקוטבים, שנוכחים תמיד בהווה, ושהפרשנות שניתנת להם תקבע, כך נראה, את העתיד.

בפתח הגיליון מזכירים לנו יונתן מנדל, דפנה יצחקי ומיטל פינטו, שעל אף היות הערבית שפה רשמית, מעמדה בארץ מוחלש ונתון להתקפות חוזרות ונשנות מצד המערכת הפוליטית החל מקום המדינה. בהיותה אמצעי תקשורתי המשקף תרבות, משמשת הערבית ככלי נוסף במאבק המתמשך בין יהודים וערבים בישראל. אך בניגוד למחשבה הרווחת, הנמכת מעמדה אינה מחזקת את הזהות היהודית, אלא פוגעת בערכיה הדמוקרטיים של המדינה ומעודדת פילוג, במקום לסייע בבניית גשר בין-תרבותי. לנוכח זאת יוצאים הכותבים בקריאה לחיזוק מעמדה של הערבית. חיזוק זה יקל על הפגת המתחים הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים בין יהודים לערבים בארץ ובין ישראל לשכנותיה, ויכבד את זהותם ומורשתם של יהודים יוצאי מדינות ערב.

יעקבה סצ'רדוטי בוחנת במאמרה את סדרת הספרים לנוער מנהרת הזמן מאת גלילה רוין-פדר-עמית באמצעות התאוריה הטראנסטקסטואלית שפיתח ז'ראר ז'נט וחושפת דרכה את רפרוריה האידאולוגיים. במבט דרך המשקפיים הטראנסטקסטואליים מראה סצ'רדוטי כיצד רותמת רוין-פדר-עמית את הסוגה המוכרת והפופולרית של מסע בזמן להעברת רעיונות חניכה יהודיים לאומיים. מטרת-העל של הסדרה, טוענת סצ'רדוטי, היא להחיות בקרב הדור הצעיר ערכים ציוניים בעיקרם, שזוהו עם המדינה בראשית דרכה. העבר מוצג בסדרה ברוח

הרואית, שנועדה לשמש מופת של עוז והתגייסות לטובת הקולקטיב הציוני – כפי שמבינה אותו רון־פדר־עמית – עבור דור ההווה, בבחינת כזה ראה וקדש. מושג הפְּלִימפּסֶט, התופס מקום מרכזי במאמרה של סצ'רדוטי, מופיע גם במאמרה של סלינה משיח במשמעות של שכבת טקסט אחת החבויה מתחת לטקסט אחר. אך אם ביוון העתיקה הכוונה הייתה לפפירוס שעשו בו שימוש חוזר, הרי סצ'רדוטי ומשיח מכוונות לממד האינטרטקסטואלי, המתייחס תמיד ובהכרח לטקסטים אחרים ומקיים דיאלוג אתם, או נמצא בקונפליקט אתם. משיח קוראת להגברת האוריינות הפוליטית בספרות הילדים והנוער ומדגימה את טענתה באמצעות הנובלה של עמוס עוז פתאום בעומק היער, שהיא רואה בה מעין פלימפססט שחבוי בו רובד פוליטי, ובמילים אחרות, אלגוריה פוליטית. אל לה לספרות הילדים להשתיק את הממד הפוליטי הטמון בה, טוענת משיח, שכן הפוליטיקה במובנה הרחב אינה רק מילה נרדפת למאבקי כוח מניפולטיביים בספֶרה הציבורית־האזרחית, אלא גם חלק בלתי נפרד מהמערכת החברתית האנושית במובנה העמוק, הבא לידי ביטוי גם בעולמם של ילדים במעגלי חֶבְרוֹת שונים. הכרת דילמות וקונפליקטים יסודיים בחברה כבר מגיל צעיר תעורר, לטענת משיח, חשיבה עצמאית וביקורתית. בכוחה של ספרות הילדים לחשוף את הצעירים לגורמים כבדי משקל הקשורים ליחסי הכוח ולסדרי העדיפויות בחברה שהם חיים בה, ובכך לעודד אותם למעורבות בסביבתם.

המאבק על הנרטיבים בין יהודים לערבים שב ועולה במלוא מורכבותו במאמרם של ח'אלד עראר ופאדיה אבראהים, הדנים בקושי של המיעוט הערבי בישראל ליישב את זהותו הלאומית עם תביעת משרד החינוך מכלל בתי הספר, ובהם הערביים, להנחיל את ערכי הציונות ולאמץ את הגדרת המדינה כדמוקרטית ויהודית. עראר ואבראהים סוקרים את מעמדה הייחודי והאנומלי של מערכת החינוך הערבית, ומראים כיצד מקשה מעמד זה על הערבים בישראל לעצב ולגבש את זהותם באופן שוויוני התואם את צורכיהם. לימודי האזרחות בחברה הערבית הם דוגמה בולטת למתח שבין לימוד תולדות ארץ ישראל והציונות לבין הזהות התרבותית והלאומית של התלמיד הערבי. באווירה זו, טוענים עראר ואבראהים, רווחת בקרב מורים במערכת החינוך הערבית "תרבות של שתיקה", דהיינו, הימנעות מעיסוק בנושאים פוליטיים ולאומיים במסגרת כיתתית. עם זאת, הכותבים מראים שעל אף העובדה שבתי הספר הערביים מתנהלים בתוך סכך אילוצים פורמליים ובלתי פורמליים הגורמים למנהלים ולמורים לתמרן בתוך מרחב מצומצם למדי של פעילות מותרת,

יש בידיהם דרכים יצירתיות לטיפול הזהות הלאומית הערבית-הפלסטינית. עקב סיטואציה מורכבת זו, מוצאים עצמם מחנכים בחינוך הערבי נקרעים בין דרישות המדינה לדרישות החברה הערבית, בעיקר בכל הנוגע לזהות העצמית שלהם כבני הלאום הערבי-הפלסטיני.

פורום המסות, המוקדשות כולן לקשר שבין לימודי אזרחות להשקפה פוליטית, מחדד עוד יותר את הוויית הקונפליקט היהודי-הערבי ואת הסתירה בין ערכי יסוד העומדים בבסיסו. סוגיית לימודי האזרחות התלקחה לאחרונה עם פרסומו של ספר הלימוד החדש ומעורר המחלוקת להיות אזרחים בישראל, שנדון בהרחבה בשיח הציבורי. שישה חוקרים וחוקרת אחת הוזמנו לדיון עקרוני בסוגיה, ופירותיו של דיון מרתק ודרמטי זה פרושים לפניכם בזירת הדיון שמציע הגיליון.

במסה הפותחת עושה אשר כהן הבחנה בין מגמות חד-ערכיות לרב-ערכיות בחברה הישראלית וטוען כי המגמות מן הסוג השני, הדוגלות בשילוב בין ציונות, יהדות ודמוקרטיה, חיוניות ליציבותה של חברה זו ושל המדינה בכללותה. המגמה החד-ערכית הדמוקרטית, לעומת זאת, מתעלמת לטענתו מהתשתית הערכית העומדת בבסיס הקמת המדינה.

לעומתו מזכיר שרף חסאן כי החינוך הערבי סובל מאפליה מתמדת, וכי תלמידי מערכת זו נאלצים ללמוד את הנרטיב הציוני הזר לזהותם. חסאן מצביע על מגמות מסוכנות, שהוחרפו בשנים האחרונות, ובהן העלייה בערכים אנטי-דמוקרטיים וגזעניים, בייחוד על רקע התבססות הימין בשלטון. הוא קורא למערכת החינוך לעסוק בסכסוך היהודי-הערבי על כל מורכבותו באופן עמוק ויסודי בהרכבה מכפי שנהוג היום, לאור נוכחותו המעצבת בחברה היהודית והערבית. בהמשך ישיר לכך הוא תובע ממערכת החינוך להבליט את היסוד הדמוקרטי בחברה על פני היסוד היהודי והציוני, ולוותר על הניסיון לכפות אחדות בהוראת האזרחות, שממילא אינה מיושמת בפועל. לסיכום מעלה חסאן הצעה לכלול מקצוע חדש בתכנית הלימודים – לימודי דמוקרטיה.

דן אבנון במסתו מכוון את חציו אל מחוון המושגים המלווה את ספר האזרחות החדש ורואה בו מקרה בוחן לניסיון פוליטי-מפלגתי בעיקרו לכפות השקפת עולם חד-צדדית וימנית מובהקת. אבנון רואה בכך פגיעה בלימודי האזרחות, הנתונים להשפעתה של השקפה סקטוריאלית צרה ומשתנה תדיר, במקום להיות מושתתים על ערכי יסוד דמוקרטיים ואוניברסליים. השינויים שחלו במחווה, טוען אבנון, מדגימים היטב תהליך פסול זה. דוגמה בולטת, אף כי בהחלט לא יחידה, לחולשותיו

התאורטיות ולהטיותיו הימניות של המחווה היא הבלטת ההבדלים האתניים במדינה במקום הדגשת המשותף לאזרחים כבני אדם יחידים.

תיאור מצבם הקשה של לימודי האזרחות בא לידי ביטוי גם במסה של הדר ליפשיץ. בדילמה החוזרת שוב ושוב בין נקיטת גישה דמוקרטית פלורליסטית לבין הבחירה בגישה יהודית פרטיקולרית, ליפשיץ נוטה לכיוון הגישה היהודית, שהוא מגדיר אותה כריאליסטית. את הגישה הדמוקרטית בגרסתה הקיצונית – ששלטה לדעתו שנים רבות בהוראת האזרחות בעקבות עמדותיהם המשפיעות של אבנון ושל כותב נוסף בפורום, מרדכי קרמניצר – הוא רואה כאוטופית ועל כן כבלתי מעשית. ליפשיץ קורא להקמת ועדה מקצועית מאוזנת יותר ומבקש לשים דגש רב יותר בלימודי האזרחות על הוראה קונקרטית של נושאים על פני "אידאולוגיה ודוגמות מופשטות". כך או אחרת, אומר ליפשיץ, הקונסנזוס הציוני ראוי שיישאר קו מנחה בלימודי האזרחות.

הללי פינסון מזכירה שאין להפריד בין השקפת עולם פוליטית לנקיטת עמדה מקצועית בנושא ערכי כמו לימודי אזרחות, ושגישה אפוליטית אינה אלא מסכה מיותרת, וטוב שהוסרה. תכניות לימודים הן זירה להתגוששות פוליטית, ולכן מתחוללים סביבן מאבקים הנוגעים למונופול הידע ולהבנייתו. עם זאת, טוענת פינסון, ההקצנה שחלה בשנים האחרונות ערערה את האיזון בין הצד הפוליטי למקצועי בהתוויית אופיים של לימודי האזרחות. דווקא הלגיטימיות שניתנת לממד הפוליטי מביאה לכך שפוליטיקאים מציגים עצמם כמייצגי גישה רוב ממלכתית, אף שבפועל אין זה המצב. אנשי שמאל מוצגים כאנשי שוליים שהשקפתם אינה ממלכתית ולכן גם אינה לגיטימית. פינסון רואה בחשש את השינוי הפדגוגי העולה מספר האזרחות החדש, המעדיף להדגיש פרוצדורות טכניות על פני מיומנויות דעה ופיתוח חשיבה. לסיכום קוראת פינסון לחינוך אזרחי המתבסס על דיאלוג, "המספק לתלמידים הזדמנות לעצב את זהויותיהם הקבוצתיות ועם זאת, ללמד אותם לחלוק את הזהות שלהם עם אחרים ולהכיר את זהותן של קבוצות אחרות ואת הנרטיבים שלהן".

אדר כהן חוזר במסתו לקושי שמעוררת הדרישה לאחידות בתוכני לימודי האזרחות בחברה מרוכבת מגזרים וקונפליקטים כמו החברה הישראלית. כל קבוצה (יהודים, ערבים, חילונים ודתיים) מושכת לכיוון המשרת אותה – פרטיקולרית ואתנו-לאומית מצד אחד, וליברלית, אוניברסלית וביקורתית מן הצד השני. כהן טוען שעל אף המתחים וחוסר ההסכמה לגבי התכנים, "קיים בסיס משותף רחב

להוראת האזרחות בישראל. מאפייניו הם פדגוגיים ואינם תלויי-תכנים, ומהותו מתבססת על גישת החינוך הפוליטי". הפתרון שמציע כהן הוא, אם כן, הליכה בתווך, בין נקיטת גישה א-פוליטית הנמנעת מדיון שיש בו מחלוקות, לבין גישה אידאולוגית המנסה לרתום את התלמידים לתמוך בתפיסת עולם ספציפית. אליבא דכהן, מטרת החינוך לאזרחות היא חיזוק האוריינות הפוליטית (והשוו זאת לשימוש במונח זה במאמרה של משיח). בהמשך לכך מפרט כהן את המטרות הקוגניטיביות והנפשיות שצריכות לדעתו לעמוד בלב החינוך לאזרחות. המכנה המשותף של שורת המטרות שהוא מציע הוא חינוך למורכבות. בפועל, טוען כהן, לחצים שונים מפריעים ליישום הגישה הפוליטית בלימודים, אך חיזוק המורים לאזרחות באמצעות הכשרה הולמת יקל על הטמעתה.

מרדכי קרמניצר, שהרוח שפרסמה הוועדה בראשותו בשנת 1996 מרחף מעל כל המסות, חותם את הפורום בסערה. קרמניצר פותח בכשלים ובאי-דיוקים הנמצאים בספר האזרחות החדש ואף מעלה את התהייה שמא אלה נמצאים שם בכוונת מכוון. הוא אינו מותיר מקום לספק: ספר האזרחות נכתב מתוך השקפה פוליטית ימנית קיצונית וחד-צדדית מובהקת, ובכך הוא משקף חלק אחד בלבד של הציבור הישראלי ומתעלם מחלקים אחרים בו, שלא לומר "מצפצף" עליהם. בשצף קצף מבקר קרמניצר את תוכני הספר, המציגים לדעתו פרקים בתולדות המדינה ופרוצדורות חוקתיות ומשפטיות באופן מעוות, שגוי או מעורפל שלא לצורך. לדעתו, התוצאה היא בגדר זריית חול בעיני התלמידים והסתרה מכוונת של מרכיבים בעייתיים במציאות החברתית והפוליטית במדינה, בעיקר בכל הנוגע לזכויות הפרט, למיעוט הערבי וליחסינו עם הפלסטינים, ולמעשה כמעט בכל היבט אפשרי. בסיכומו של דבר, קובע קרמניצר, ספר האזרחות הטרי "חותר תחת התשתית החוקתית של המדינה – היותה מדינה יהודית ודמוקרטית".

את הגיליון חותמות שתי ביקורות ספרים. גל הרמט סוקרת את ספרן של קלרה סג וליאת ביברמן-שלו **חינוך, חברה וצדק**, שבו נבחנים האי-שוויון וההסללה בחברה על פי שלוש פרדיגמות סוציולוגיות רווחות. מסקנתה של הרמט היא כי ראוי שמורות ומורים יקראו את הספר כדי שישמש בסיס לדיון על האי-שוויון הנטוע עמוק בחברה ולפעילויות שמיישמות הלכה למעשה את התכניות המוצעות בו. חבל, קובעת הרמט, שהספר לא יגיע לידי אלה שזקוקים לו יותר מכול, בשל אפיונו האקדמי המובהק.

לבסוף, **ציפי גושפנץ** סוקרת את ספרה של סמדר בן אשר **פרשת הקישון: צלול ועכור**. גושפנץ מתארת את אופיו המעורב של הספר, הנמצא בתווך שבין המדעי והאישי. הדגש ששמה בן אשר על הממד הנרטיבי של הפרשה, דרך הצגה מעין אנתרופולוגית של נקודות המבט של הקבוצות השונות המעורבות בה, מוביל את הקוראים, לטענת גושפנץ, "להסיר את העכירות ולהתמודד עם הפערים בין המציאות במערכת הצבאית והחברתית לבין ערכי יסוד כאחריות, שליחות, מסירות, שוויון וצדק".

פרופ' נמרוד אלוני, עורך ראשי
ד"ר מעין מזור, עורך בפועל
ד"ר אמנון יובל, עורך מדעי